

ЗІСТОРІЇ ЕКОНОМІЧНОГО ЖИТТЯ

ВЛАСЕНКО В.М.

**ДО НАУКОВОЇ СПАДЩИНИ О.М.АНЦИФЕРОВА.
ПРИЗНАЧЕННЯ ЗЕМСЬКИХ КАС ДРІБНОГО КРЕДИТУ**

Розглядається внесок О.М.Анциферова у розвиток земських кас дрібного кредиту початку ХХ ст., визначаються пріоритетні напрямки його діяльності. Окреслені погляди вченого на проблему взаємовідносин кооперативів і земств.

Відомий вітчизняний економіст, теоретик і практик кооперації Олексій Миколайович Анциферов посідає почесне місце серед плеяди науковців, які відіграли важливу роль у розвитку кооперації, економічної і статистичної наук. Широкий є діапазон його наукових інтересів. Він розробляв питання організації сільськогосподарської кооперації, системи дрібного кредиту, фінансово-кредитних інституцій, кооперативних банків, кооперативного законодавства. З цими питаннями були тісно пов'язані праці у галузі політекономії, статистики, демографії.

Проте через вимушену еміграцію наукова спадщина вченого тривалий час залишалася невідомою для вітчизняних дослідників. Лише науковці еміграції приділяли увагу студіям Анциферова¹. В середині 90-х рр. минулого століття в Росії та Україні з'являються праці, в яких йдеться про науково-педагогічну і громадсько-політичну діяльність ученого². Його ім'я зустрічається у монографіях та навчальних посібниках з економічної теорії й історії економічної думки, в енциклопедично-довідкових виданнях³. Близько 15-ти років життя науковця пов'язані з Україною. Саме тут розпочинається його науково-педагогічна діяльність, друкуються перші праці. Тому актуальним, на наш погляд, є вивчення наукової спадщини Анциферова того періоду, коли він жив у Харкові і працював у місцевому університеті, різноманітних громадських і фахових організаціях, написав чимало книг з економічно-кооперативної тематики, в тому числі про земські каси дрібного кредиту. Автор ставить за мету окреслити основні віхи біографії вченого та вирішення ним питання про призначення земських кас дрібного кредиту.

* * *

Народився Олексій Миколайович 10 серпня 1867 р. у м.Воронеж. Після закінчення місцевої класичної гімназії вступив на юридичний факультет Московського університету. Під впливом відомого російського економіста О.Чупрова зацікавився проблемами кооперації і статистики. По закінченні університету близько 10-ти років був гласним Воронежського повітового і губернського земств, обирався почесним мировим суддею.

Власенко Валерій Миколайович - кандидат історичних наук, доцент, завідувачий кафедрою історії Сумського державного університету.

На початку ХХ ст. Анциферов переїхав до Харкова, викладав економічні дисципліни у місцевому університеті. Спільно з В.Ф.Левитським при юридичному факультеті організував статистико-економічний семінар. Тоді ж вийшли його праці “Аренда крестьянских душевых наделов и ее значение. Доклад, читанный в заседании Харьковского юридического общества 25 марта 1901 г.” (М., 1902), “Мелкий кредит, его организация и значение” (Х., 1903), “Система домашней промышленности” (Х., 1903), “Учение о заработной плате” (Х., 1904), “Сельскохозяйственный кредит” (Х., 1910).

Олексій Миколайович неодноразово відвідував Німеччину і Францію, де під керівництвом знаних в Європі економістів І.Конрада, Л.Брентано, Ш.Жіда, фон Майєра вивчав особливості кооперативного руху в цих країнах. 1907 р. захистив магістерську дисертацію “Кооперация у сельському господарстві Німеччини і Франції”. Наступного року брав участь у розробці статуту Московського народного банку. При створенні банку увійшов до складу його Ради. Невдовзі опублікував навчальний посібник “Курс элементарной статистики” (1908) та книгу “Динамика населения” (1910), які користувалися попитом серед студентів вузів Російської імперії⁴.

Анциферов був активним учасником міжнародних, всеросійських і місцевих кооперативних з’їздів та з’їздів діячів установ дрібного кредиту. У 1908 р. брав участь у Конгресі кооператорів у Баден-Бадені і Конгресі статистиків у Відні. На другому Всеросійському кооперативному з’їзді, що відбувся 1913 р. у Києві, висунув ідею створення кооперативного інституту і музею кооперації⁵. Друкувався у журналах “Вестник кооперации”, “Русское слово”, “Экономист России”, “Хроника мелкого кредита”, викладав економічні дисципліни у Комерційному інституті, Московському народному університеті ім.О.Шанявського, на Вищих жіночих курсах. Був гласним Харківського губернського земства і міської думи, брав участь у засіданнях і нарадах правління Харківської губернської земської каси дрібного кредиту.

Займаючись теоретичними студіями у галузі кооперації, Анциферов виявив себе і вправним організатором кооперативної справи. Він очолював Комітет сприяння сільській кооперації, який був організаційно-методичним і науковим центром з розвитку усіх видів кооперації на півдні Росії. Зусиллями комітету видавалися книги і брошури відповідної тематики, організовувалися різноманітні курси для кооператорів, земських службовців, сільських господарів, на яких Олексій Миколайович читав лекції з теорії кооперації, теорії кредиту тощо⁶. За сприяння комітету у Харкові виникло Товариство споживчих кооперативів Півдня Росії (ПОЮР), Центральне товариство зі збуту молочних продуктів і яєць, розроблено статут Харківської спілки кредитних й ощадно-позичкових товариств⁷. Чималий вклад вченого в тому, що цей комітет за успішне сприяння розвитку сільської кооперації отримав велику золоту медаль на Всеросійській виставці 1913 р. у Києві. Анциферов брав участь у підготовці “Народной энциклопедии научных и прикладных знаний”, що видавалася Харківським товариством поширення у народі грамотності. Написав до неї декілька статей і редагував (разом з В.Ф.Левитським) присвячений політичній економії окремий том.

Він був редактором і одним з авторів широко відомої в країні “Справочной книги для сельских товариществ”, виданої 1913 р. Харківським товариством сільського господарства. Для цієї книги писали статті такі знані

в Росії люди, як В.Брунст, І.Керножицький, М.Крамаревський, О.Кулижний, В.Левицький, К.Мацієвич, Ю.Соколовський, О.Чаянов та інші. Напередодні і в роки Першої світової війни Олексій Миколайович видав декілька праць з теорії кооперації, актуальних проблем кооперативного руху в Росії і країнах Західної Європи, про кооперативні банки, взаємовідносини земств і кооперації, спрямування діяльності земських кас дрібного кредиту тощо⁸.

Невдовзі після Лютневої революції Анциферов прямує до Петрограду, де бере участь у комісії з розробки нового кооперативного законодавства. 20 березня 1917 р. набуло чинності *“Положення про кооперативні товариства та їх спілки”*. Головною перевагою цього акту була явочна система відкриття кооперативів замість дозволяючої. Зауважимо, що проблемою кооперативного законодавства Олексій Миколайович займався ще з 1908 р., коли на Всеросійському кооперативному з’їзді була створена комісія, яку він і очолював. У травні 1917 р. захистив докторську дисертацію *“Центральные банки кооперативного кредита”*, яка вийшла двічі (1918, 1919) окремою книгою у Петрограді. 1917 р. також побачила світ праця вченого під назвою *“Новый кооперативный закон и ближайшие задачи русской кооперации”*, наступного року - *“Кооперативный кредит”*. В той же період Анциферов працює у Раді Всеросійських кооперативних з’їздів⁹. Жовтневий переворот 1917 р. і подальшу громадянську війну професор сприйняв негативно, тому в 1920 р. виїхав з Росії.

В еміграції Анциферов жив переважно в Парижі. Викладав економічні дисципліни в Інституті права й економіки Паризького університету, Російському вищому технічному інституті та Інституті слов’янознавства, з 1923 р. очолював Російську академічну групу, яка опікувалася справами підтримки російських викладачів та науковців в еміграції, фінансування російських вищих шкіл за кордоном, видання наукових праць і преси. Професор і в еміграції продовжував студії з аграрної тематики, в тому числі і щодо СРСР, кооперації, історії земства.

Знаний викладач, економіст, громадський діяч Анциферов і в еміграції не полишав ідеї створення кооперативного інституту. На Всеслов’янському кооперативному з’їзді, що відбувся в 1921 р. у Празі, він запропонував її реалізувати. Невдовзі виник Російський інститут сільськогосподарської кооперації. Протягом 4-х років професор очолював Раду вузу, з 1925 р. - кафедру сільськогосподарської кооперації і кооперативної статистики. Він був редактором журналу *“Записки Русского института сельскохозяйственной кооперации”*, членом редакцій часописів *“Земледелие”*, *“Хутор”*, *“Хозяин”*. Одночасно викладав статистику в Російському юридичному інституті у Празі.

В еміграції Анциферов написав низку праць, що вийшли у Болгарії, США, Франції, Чехо-Словацькій Республіці. Вони стосувалися теорії та історії кооперації, статистики, організації сільського господарства, впливу світової і громадянської воєн на розвиток кооперації в Росії. На початку 30-х років став одним з організаторів створення Міжнародного інституту з вивчення суспільних рухів, членом Міжнародного інституту вивчення кооперації. У 1942 р. Анциферову була присуджена премія Французької Академії наук. Помер Олексій Миколайович 1943 р. у Парижі, де і похований. Через декілька років після його смерті побачила світ остання робота вченого *“Важнейшие законодательные акты Державы Российской”*¹⁰.

* * *

Науковий доробок Анциферова складають понад 40 книг, численні статті у наукових збірниках, журналах, пресі. Деякі з них стосувалися важливої теми тогочасного громадського й економічного життя країни до-революційного періоду - проблеми взаємовідносин земства і кооперації та у зв'язку з цим призначення і напрями діяльності земських кас дрібного кредиту. Оскільки Олексій Миколайович одночасно був земським діячем і кооператором, брав участь у засіданнях і нарадах правлінь земських кас дрібного кредиту та в роботі всеросійських і місцевих кооперативних з'їздів, то ця проблема була знайома йому, так би мовити, зсередини. Так, висунуті Олексієм Миколайовичем принципи роботи земських кас знайшли підтримку з боку як кооператорів, так і земських діячів на З'їзді представників установ дрібного кредиту, що відбувся у березні 1910 р. в Харкові¹¹.

Цій проблемі було присвячене окреме дослідження вченого "*О желательном направлении деятельности земских кас мелкокого кредита*", що вийшло у Харкові в 1912 р. Ця робота є доповіддю Комітету сприяння сільській кооперації Харківського товариства сільського господарства IX агрономічній нараді при Харківській губернській земській управі.

Анциферов, враховуючи невеликий проміжок часу існування земських кас (перша виникла 1907 р. у Хотинському повіті Бессарабської губернії, друга з'явилася того ж року в Охтирському повіті Харківської губернії), наголосив на необхідності з'ясування основних принципів організації та діяльності земських кас, дотримання яких забезпечило б їм правильний розвиток та виконання відповідної ролі у справі економічного і культурного підйому сільського населення. Тобто, на думку вченого, необхідно було вирішити важливе організаційне питання, з приводу якого відбувалися жваві дискусії між земськими і кооперативними діячами¹². Суть питання - одноосібний кредит чи організація кооперативного кредиту¹³.

Олексій Миколайович стверджував, що діяльність земських кас слід розглядати через загальні завдання земств. Земська каса виконує завдання, що впливають із сутності діяльності земств як таких. Каса здійснює лише спеціальну функцію у галузі організації кредитних відносин. Земства повинні прагнути до того, щоб кредитні відносини були організовані для всієї маси населення, яка має потребу у кредиті. Для цього необхідно використати західноєвропейський досвід боротьби з лихварством, тобто добре впорядковану і правильно організовану систему кооперативного кредиту¹⁴.

Анциферов пояснює, що земські каси, незважаючи на те, що це установи некооперативні, можуть використати великий потенціал кооперації в інтересах земства. Якщо каса буде свою роботу на базі одноосібного кредиту, то земство стає осторонь від кооперативного кредиту. В майбутньому це призводить або до повної байдужості земської каси до кооперативів, або до конкуренції чи то навіть ворожості між ними. За таких умов земська каса перетворюється на маленький банк з невеликою клієнтурою. Каси, на думку вченого, при веденні позичкових операцій не повинні прагнути до отримання комерційного прибутку. Якщо земська каса відмовиться від сприяння кооперативам, тоді їй треба відкрити на місцях свої відділення або агентури. Це потягне за собою великі накладні витрати і призведе до подорожчання

кредиту. А головне, що найбільш зацікавлене у кредиті населення буде відсторонено від ведення справи. За таких обставин найважливіший принцип кооперативного кредиту - самодіяльність населення й усвідомлення відповідальності - зникне¹⁵.

Нераціональною, за Анциферовим, є і змішана система, побудована на компромісі між земствами і кооперативами. Це призведе до мінливості у напрямку діяльності кас. За таких умов каса не виконає жодного з поставлених завдань. Вона не зможе ні розвинути кооперативний кредит, ні організувати одноосібне кредитування¹⁶.

Тому, на думку Анциферова, єдино можливий шлях для земської каси - спиратися у своїй роботі на кооперативи. Тоді земська каса буде виконувати важливі функції центральної обласної установи, що об'єднує кредитні обороти і регулює грошовий оборот кооперативних товариств. Вона буде сприяти перерозподілу наявних обігових коштів і встановленню зв'язку операцій товариств із загальним грошовим ринком¹⁷.

З цього випливають такі задачі земських кас. По-перше, це розвиток мережі кооперативів різних типів, а отже, і організація довгострокового кредиту, і перш за все, для формування основних капіталів товариств. По-друге, це сприяння виникненню союзів кооперативів. Зауважимо, що професор брав активну участь не тільки у розробці статуту Харківського союзу кредитних й ощадно-позичкових товариств, але й очолював делегації до столиці у справі його затвердження¹⁸. По-третє, особливу увагу каси повинні приділяти ревізійній та інструкторській діяльності щодо кооперативів¹⁹.

Цих принципів Анциферов дотримувався і на практиці, про що свідчать його виступи на нарадах, організованих у березні 1911 р. Харківською губернською²⁰ і в січні 1912 р. Харківською повітовою²¹ земськими касами. Доповідь вченого лягла в основу постанови засідання Комітету щодо сільських ощадно-позичкових і промислових товариств Московського товариства сільського господарства про напрями діяльності земських кас²².

Отже, О.М. Анциферов виявив себе у різних галузях суспільного життя, проте найбільш відомим став на науково-педагогічній ниві. Його підручниками і монографіями з теорії й історії кооперації, статистики, демографії користувалося не одне покоління студентів вітчизняних і зарубіжних вищих шкіл. Він виявив неабиякі здібності організатора економічної і кооперативної освіти. Проте наукова спадщина професора і по сьогодні залишається маловивченою. Окреслення його поглядів на проблему взаємовідносин земств і кооперативів, визначення основних принципів і пріоритетів у діяльності земських кас дрібного кредиту - це ще одне свідчення необхідності вивчення багатого наукового доробку вченого. Сподіваємося, що й інші сторони теоретичної спадщини Анциферова знайдуть висвітлення у науковій літературі і будуть відповідно оцінені.

¹ Див.: Прокопович П. Проф. А.Н. Анцыферов // Хозяин. - 1929. - №36-37; Ижболдин Б. А.Н. Анцыферов как экономист // Новый журнал. - 1976. - Кн.124.

² Телицын В.Л. Алексей Николаевич Анцыферов (краткий биографический очерк) // Кооперация. Страницы истории. - Вып.4. - М., 1994. - С.170-176; Лортикян Э.Л. Украинские экономисты первой трети XX столетия: очерки истории экономической науки и экономического образования. - Х., 1995. - 193 с.

³Телицын В. Анцыферов Алексей Николаевич // Русское зарубежье. Золотая книга эмиграции. Первая треть XX века. Энциклопедический биографический словарь. - М., 1997. - С.43-45; Экономисты русской эмиграции: Учебное пособие / Под общей редакцией Э.Б.Корицкого. - СПб., 2000; Власенко В.М. Анциферов Олексій Миколайович // "Сумщина в іменах". Енциклопедичний довідник. - Суми, 2004.

⁴Телицын В.Л. Алексей Николаевич Анцыферов (краткий биографический очерк). - С.171-172.

⁵Центральний державний історичний архів України у м.Київ. - Ф.2019. - Оп.1. - Спр.301. - Арк.1; Анцыферов А.Н. Кооперативный институт и музей. - Х., 1914; Всероссийский съезд по кооперации. Киев. 1913. Труды. - Вып.1. - К., 1915.

⁶Курсы по кооперации // Муравейник-Комашня. - К., 1914. - №33. - С.538-539.

⁷Державний архів Сумської області. - Ф.400. - Оп.1. - Спр.12. - Арк.6.

⁸Анцыферов А.Н. Новая форма кооперации. Снабжение деревни электрической энергией. - М., 1912; Он же. О желательном направлении деятельности земских касс мелкого кредита. - Х., 1912; Он же. Очерки по кооперации. Сборник лекций и статей 1908-1912 гг. - М., 1912 (2-е издание - 1915 р., 3-те - 1918 р.); Он же. К вопросу о статистике кооперативного движения // Вестник кооперации. - СПб., 1913. - Кн.9. - С.19-22; Он же. Современное положение кредитной кооперации в странах Западной Европы. - М., 1914; Он же. О задачах нашего журнала // Вестник кооперативных союзов. - М., 1915. - №1. - С.3-5; Он же. Союзы учреждений мелкого кредита // там же. - С.5-7; Он же. Центральные банки кооперативного движения. - Х., 1916.

⁹Телицын В.Л. Алексей Николаевич Анцыферов (краткий биографический очерк). - С.173-174.

¹⁰Он же. Анцыферов Алексей Николаевич. - С.44-45.

¹¹Керножицкий И. Съезд представителей учреждений мелкого кредита в Харькове 11-14 марта 1910 г. // Хуторянин. - Полтава, 1911. - №17. - С.650; Меркулов А. Кооперативное движение в России // Вестник кооперации. - СПб., 1911. - Кн.2. - С.101-102.

¹²Про взаємовідносини земських кас дрібного кредиту і кооперативів див.: Блиновский П.Я. Земство и кооперация. - Екатеринбург, 1913; Мавричев В.В. Согласование земских экономических мероприятий с деятельностью кооперативов, как органов местной самостоятельности населения. - СПб., 1913; Маслов С. Земство и его экономическая деятельность за 50 лет существования. 1864-1914. - М., 1914; Он же. Земство и кооперация. - М., 1916; Хижняков В.В. Кооперация и земство // Юбилейный земский сборник. 1864-1914. - СПб., 1914; Он же. Земство и кооперация. - М., 1918; Подольский И.М. Задачи земских и кооперативных учреждений в области "местных польз и нужд" (По трудам съездов и совещаний земских и кооперативных деятелей). - Пг., 1916; Половец В.М. Кооперативный рух в Лівобережній Україні (1861-1917 рр.). - Чернігів, 1996; Він же. Земство Лівобережної України як осередок і провідник кооперативної ідеї (1861-1917 рр.) // Сіверянський літопис. - Чернігів, 2003. - №1. - С.98-105; Власенко В.М. Про відносини земства і кредитної кооперації в Чернігівській губернії // Сіверянський літопис. - Чернігів, 1996. - №4. - С.73-80; Він же. Проблема взаємовідносин земств і кооперації у працях І.М.Подольського // Сумська старовина. - 2004. - №№XIII-XIV. - С.67-73; Він же. С.В.Бородаєвський про взаємовідносини земств і кооперації (До 135-річчя з дня народження вченого) // там само. - 2005. - №XV. - С.16-22.

¹³Анцыферов А.Н. О желательном направлении деятельности земских касс мелкого кредита. - Х., 1912. - С.3.

¹⁴Там же. - С.4.

¹⁵Там же. - С.7.

¹⁶Там же. - С.8.

¹⁷Там же. - С.9.

¹⁸Державний архів Харківської області (далі - ДАХО). - Ф.365. - Оп.1. - Спр.107. - Арк.35.

¹⁹Анцыферов А.Н. О желательном направлении деятельности земских касс мелкого кредита. - С.11-12.

²⁰ДАХО. - Ф.364. - Оп.1. - Спр.22. - Арк.65-73.

²¹Там само. - Ф.365. - Оп.1. - Спр.24. - Арк.29-30.

²²Там само. - Ф.364. - Оп.1. - Спр.252. - Арк.10-13.

O. Antsyferov's contribution into development of small credits system at the end of XIX century is investigated. Prior directions of his investigations are shown. O. Antsyferov's vision of mutual relations of zemstvos and cooperative societies is described.

Отримано 5.12.2005.